

(Online) ISSN 2424-6034

SIENOS IR ERDVĖS: KONCEPTUALIZACIJŲ PAIEŠKOS XXI AMŽIAUS TERITORINIAMS KONFLIKTAMS RYTŲ EUROPOJE ANALIZUOTI

DOVILĖ JAKNIŪNAITĖ

Šio straipsnio¹ empirinis kontekstas yra „išaldytų“ konfliktų Rytų Europoje egzistavimas teritoriškai padalytame pripažintų suverenių valstybių pasaulyje, o pagrindinė keliama problema – nevalstybinių teritorinių darinių egzistavimo (ne)galimumo sąlygos. Straipsnyje klausiama, kaip erdvės, teritorijos ir sienų sampratos bei teritorialumo ir valstybingumo santykis šiuolaikinių tarptautinių santykių praktikoje ir teorijoje leidžia suprasti šių darinių situaciją. Tad šio straipsnio tikslas yra, išanalizavus teritorialumo ir sienų sampratų tyrimus, įvertinti galimybes pritaikyti juos minimų atvejų grupei ir rasti naujų „išaldytų“ konfliktų situaciją probleminančių klausimų, leidžiančių daryti tolesnę analizę, kreipiančią dėmesį į darinių subjektiškumo sąlygas ir praktikas bei leidžiančią suprasti, kaip tokie teritoriniai dariniai randa ir apibrėžia savo veikimo būdus ir strategijas, kaip įvyksta tokių reiškinių stabilizacija ir normalizacija. Straipsnyje atliekama trijų sąvokų – erdvės, teritorijos ir sienų – analizė, keliant tris klausimus: a) ką pasako ar ko nepasako apie socialinę realybę ir tarptautinę politiką kiekviena iš šių sąvokų; b) kur slypi sąvokų problemiškas / produktyvumas; c) kaip jos leidžia suprasti šiuolaikines tarptautinių santykių praktikas ir įvertinti marginalaus subjekto, norinčio įveikti savo marginalumą, veikimo galimybes.

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutartis Nr. MIP-27/2015).

Dovilė Jakniūnaitė – daktarė, Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto docentė (el. paštas: dovile.jakniunaite@tspmi.vu.lt).

© Dovilė Jakniūnaitė, 2016

Straipsnis įteiktas redakcijai 2016 m. liepos 1 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2016 m. lapkričio 7 d.

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2016.3.10238>

Ivadas

„Išsaldytas“ konfliktas – tai sąvoka, žyminti teritorinį konfliktą, kurio aktyvi prievartinė fazė yra pasibaigusi, tačiau kovojančios šalys negali jo išspręsti, kitaip tariant, nėra taikos. Tai reiškia, kad konfliktas bet kada gali tapti aktyviai smurtinis. Tokių konfliktų pavyzdžiai yra Izraelio ir Palestinos, Šiaurės ir Pietų Korėjos, Kipro ar Vakarų Sacharos konfliktai. Saugumo ir konfliktų studijų ekspertai „išsaldyto konflikto“ terminą dažniausiai vartoja sąlyginai neseniems konfliktams Rytų Europoje apibūdinti. XX a. pabaigoje žlugus Sovietų Sąjungai, tokių „išsaldytų“ konfliktų regione atsirado keturi, jie nėra išspręsti iki 2016 m.: Abchazijos, Pietų Osetijos, Kalnų Karabacho, Padniestrės. Visi šie konfliktai pasižymi tuo, kad yra kilę suverenios valstybės teritorijoje – atitinkamai du Gruzijoje, po vieną Azerbaidžane ir Moldovoje, – konfliktuojantys dariniai siekia suvereniteto nuo „pagrindinės“ teritorijos².

2014–2015 m. Rusijai okupavus Krymą, o Donbase ir Luhanske stiprėjant separatistinėms jėgoms, tapo aišku, kad Europoje atsiranda dar vienas „beįšalantis“ konfliktas – Ukrainoje, kurio dinamika bendrais bruožais primena ankstesnius, o skelbiami separatistiniai siekiai panašūs³. Net jei kol kas konflikto Ukrainoje panašumas į kitus dar neakivaizdus, nes, net ir 2014 m. rudenį susitarus dėl paliaubų, vis dar vyko ir vyksta kariniai veiksmai, susišaudymai, žūva žmonės, ir šį konfliktą vis dar bandoma išspręsti (bent jau daug aktyviau nei kitus). Tačiau 2016 m. viduryje visgi buvo aišku, kad pasiskelbusios Donbaso ir Luhansko respublikos gyvena atsietai nuo Ukrainos ir jų Ukrainos valdžia nekontroliuoja, jos skelbiasi esančios nepriklausomos, turi savo valdymo institucijas ir valstybingumo simbolius.

² Pietų Osetijos atveju kartais kalbama ir apie prisijungimą prie Rusijos. Tačiau šiuo metu ir Pietų Osetija, ir kiti minimi dariniai funkcionuoja kaip *de facto* valstybės.

³ Pagal Minsko II susitarimus abu dariniai turėtų derėtis ir tartis su Ukrainos valdžia dėl didesnės autonomijos. Tačiau šiam straipsniui yra svarbesnė forma, kurią šie abu dariniai pasirinko – skelbtis esą suverenios respublikos.

Taigi vien Rytų Europoje yra bent penkios įtampas vietos, kuriose egzistuoja suvereniteto siekiantis veikėjas, įvairiomis politinėmis technologijomis galintis kontroliuoti savo teritoriją ir gyventojus, turintis karinių ir ekonominių išteklių tai daryti, kuris vis dažniau vadinamas *de facto* valstybe. Kartu tai veikėjai be tarptautinio subjektiškumo ir tiksliai nupieštame Europos politiniame žemėlapyje turėtų būti pažymėti baltomis (arba juodomis, tai priklauso nuo norimos pasirinkti simbolikos) dėmėmis arba iš viso nepažymėti, jei laikytumės valstybės sienų neliečiamumo ir teritorinio vientisumo pripažinimo principo. Didysis šių teritorijų iššūkis (net ir kuriam laikui suskliaudžiant konkrečias konflikto radimosi priežastis) – tapti subjektais pasaulyje, kuriame dominuoja šie minėti principai ir normos, o esminė naujo tarptautinės politikos subjekto atsiradimo sąlyga – jau esančių veikėjų pripažinimas.

Šių konfliktų tyrimų ir komentarų apie juos yra gausu. Pagrindiniai klausimai dažniausiai sukasi apie konflikto priežasčių aiškinimąsi⁴, konflikto dinamikos analizę⁵ ir konfliktų sprendimo galimybių paieškas ar vertinimus⁶. Dėmesys taip pat kreipiamas į situacijas pačiose teritorijose: politinės ekonomijos klausimus, žmogaus teisių pažeidimus, valdymo iššūkius, kriminogeninę situaciją.

Kita vertus, nekreipiamą dėmesio į tai, ką reiškia tokių darinių egzistavimas esant neapibrėžtumo būsenos, ką reiškia egzistuoti teritoriškai padalytame pripažintų suverenių valstybių pasaulyje. Tokie dariniai yra dviprasmiški. Viena vertus, jie laikomi anomalija, problema, kurią reikia išspręsti, tuo, ko neturėtų būti, ir dėl to traktuotini

⁴ Zürcher C., *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York and London: New York University Press, 2007.

⁵ Asmus R., *A Little War That Shook the World: Georgia, Russia, and the Future of the West*, Macmillan, 2010.

⁶ Ciobanu C., „Frozen and Forgotten Conflicts in the Post-Soviet States: Genesis, Political Economy and Prospects for Solution“, Policy Analyses, 2008, <<http://pdc.ceu.hu/archive/00004063/>>; Kapitonenko M., „Resolving Post-Soviet ‘Frozen Conflicts’ Is Regional Integration Helpful?“, *Caucasian Review of International Affairs* 3 (1), 2009, <http://cria-online.org/6_4.html>; Wolff S., „A Resolvable Frozen Conflict? Designing a Settlement for Transnistria“, *Nationalities Papers* 39 (6), 2011, p. 863–870.

kaip laikini. Kita vertus, vis ilgiau veikdami ir egzistuosdami jie tampa stabilia tarptautinės politikos dalimi ir turi įprastą apibūdinimą, kurio nebereikia aiškinti⁷. Taigi taip vyksta tam tikras pripažinimas, net jei jų situacija laikoma nepriimtina. Tad pagrindinė šio straipsnio problema ir yra nevalstybinių teritorinių darinių egzistavimo (ne)galimumo sąlygos. Norima įvertinti, kaip įmanomas, atrodytų, laikinų teritorinių darinių normalizavimas ir kaip prie to prisideda tarptautinės politikos praktikos bei patys tarptautinio subjektiškumo siekiantys veikėjai. Kadangi galutinis šių veikėjų tikslas yra tapti suverenių teritorinių valstybingumą turinčiu dariniu, įžvalgų ieškoma analizuojant teritorialumo ir valstybingumo santykį šiuolaikinių tarptautinių santykių praktikoje ir teorijoje ir klausiant, kaip erdvės, teritorijos ir sienų sampratos leidžia suprasti šių darinių situaciją.

Anot Davido Delaney, „teritorija dažnai yra įrankis, kuris leidžia supaprastinti ir paaiškinti kitus dalykus: politiką, valdžią, kultūrinę tapatybę, individo autonomiją ar teises. Kad būtų įmanomas šitoks poveikis, teritoriją reikia laikyti pakankamai aiškiu ir paprastu reiškiniu“⁸, o teritorija tokia nėra. Šito savaime suprantamumo, kai, kalbant apie įšaldytus teritorinius darinius, tiesiog aksiomatiškai primama, kad siekiama kurti valstybę, nebandant suvokti tokio tikslo (ne)įmanomumo sąlygų, šiame straipsnyje atsisakoma.

Tad šio straipsnio tikslas yra, išanalizavus teritorialumo ir sienų sampratų tyrimus, įvertinti jų pritaikymo minimų atvejų grupei galimybes ir rasti naujų „išaldytų“ konfliktų situaciją probleminančių klausimų. Konfliktai Rytų Europoje, aprašyti pačioje įvado pradžioje, yra empirinis kontekstas ir pretekstas toliau atliekamiems empiriniams ieškojimams. Šiame straipsnyje nėra atliekamos empirinių atvejų analizės, o siekiama atskleisti tarptautinių santykių praktikas, kurios leidžia suprasti valstybinių teritorinių darinių subjektiškumo sąlygas. Tyrimo pagrindas yra kritinė socialinės (angl. *human*)

⁷ Pavyzdžiui, Jackson P., „Ukraine Crisis: “Frozen Conflicts” and the Kremlin“, *BBC News*, 10 September, 2014, <<http://www.bbc.com/news/world-europe-29078541>>.

⁸ Delaney D., *Territory: A Short Introduction*, Blackwell, 2005, p. 9.

geografijos ir sienų tyrimų literatūra, analizuojanti sąvokų susidarymą ir veikimą socialiniuose santykiuose ir siekianti suvokti reiškinių įmanomumo sąlygas ir technikas – tai klausimai, tiesiogiai susiję su teritorinio separatizmo sėkmės (ne)įmanomumu.

Straipsnyje pasirinktas sąvokų analizės metodas. Tad straipsnis yra teorinis, o jo teorizavimo būdą, remiantis Stefano Guzzini⁹, galima apibūdinti kaip ontologinį teorizavimą, kai siekiama analizuoti pagrindinius tam tikro lauko reiškinius, klausiant, kas jį sudaro / padaro¹⁰. Kartu taip pabrėžiamas pačių teorijų ir jų sąvokų konstitutyvumas ir ryšys su jų aprašomu empiriniu pasauliu, kuriame teoriniai žodynai vartojami ir reprodukuojami, sąvokų istoriškumas (jos neveikia savaime, o turi kontekstą) bei teorinio refleksyvumo būtinybė. Šiame straipsnyje atsispiriama nuo Michelio Foucault kritinės sąvokų analizės papildant ją istorinės mokyklos (Reinhartas Kosseleckas) nuostatomis: siekiama ne tiek išsiaiškinti, kaip sąvokos buvo anksčiau vartojamos, bet kaip jos skatina mąstyti tam tikru būdu; kaip socialinės politinės ir materialios struktūros ir sąvokos yra viena su kita susijusios¹¹. Sąvokos yra politinės ta prasme, kad jos visada nustato tam tikrą daiktų ir pasaulio tvarką ir kad jos neatsiejamos nuo galios¹². Straipsnyje nesiekama suformuluoti išsamaus teorinio modelio, o siekiama parodyti, kokių produktyvių tyrimo strategijų teikia tam tikro mąstymo lauko analizė konkrečios empirinės problemos kontekste.

Toliau tekste atliekama trijų sąvokų – erdvės, teritorijos ir sienų – analizė (išsamesni argumentai, kodėl pasirinktos šios sąvokos, pateikiami tekste toliau), keliant tris klausimus: a) ką pasako apie socialinę realybę ir tarptautinę politiką kiekviena iš šių sąvokų; b) kur slypi

⁹ Guzzini S., „The Ends of International Relations Theory: Stages of Reflexivity and Modes of Theorizing“, *European Journal of International Relations* 19 (3), 2013, p. 521–541.

¹⁰ Ibid., p. 534.

¹¹ Plačiau apie skirtingas sąvokų analizės tradicijas žr. Berenskötter F., „Three Approaches to Concept Analysis“, *Millennium: Journal of International Studies, Early View*, 2016, p. 1–26.

¹² Foucault M., *Society Must be Defended*, New York: Picador, 2003.

sąvokų problemiškumas / produktyvumas; c) kaip jos leidžia suprasti šiuolaikines tarptautinių santykių praktikas ir įvertinti marginalaus subjekto, norinčio įveikti savo marginalumą, veikimo galimybes.

1. Erdvė

Erdvė – bendriausia sąvoka, kurios analizė leidžia suvokti tam tikro politinio veikėjo galimas veikimo strategijas, mat tai, kaip kalbama apie erdvę ir kaip ji konceptualizuojama, siejasi su tuo, koks buvimo joje būdas pasirenkamas. Be to, sąvokos „erdvė“ analizė, kaip bus parodyta toliau, neatsiejama nuo diskusijų dėl teritorialumo ir to, kaip mes suvokiame kovas dėl teritorijų.

Tarp gausybės „posūkių“, kuriuos išgyveno socialiniai ir humanitariniai mokslai XX a. pabaigoje, buvo ir „erdvinis“ (angl. *spatial*), ne tik išryškinęs kai kurių tyrėjų tyrimo objektą, bet ir apibūdinęs vėlyvąją modernybę kaip erdvės performulavimo ir perkonceptualizavimo laikotarpį¹³. Ilgą laiką dominavo kantiškasis erdvės traktavimas: erdvė – tai žmogaus patyrimo universalija, išorinė koordinatė, nekintanti dėžutė, kurioje egzistuoja ar randasi objektai; linijų tinklas, kuris skiria skirtingus socialinius konteinerius. Tokia samprata vadinta absoliučia erdve. Absoliučios erdvės universalumą siekė įveikti formalioji erdvinė geografija, bandžiusi rasti apčiuopiamus, konkrečius būdus konkrečiai erdvei nusakyti ir išmatuoti, taip priartėdama prie fizikinių ir matematikos mokslų ir prarasdama ryšį su socialine analize ir kontekstu. Vis labiau kritikuojant šį bihevioristinį analizės būdą, atsikayta klausti, „kas yra erdvė ir kaip ją aprašyti“, o pradėjo rūpėti kitas klausimas – „kaip skirtingos žmogaus veiklos sukuria skirtingas erdvės konceptualizacijas ir jomis naudojasi“¹⁴. Kitaip tariant, kritikavusieji absoliučią erdvės sampratą siekė pabrėž-

¹³ Soja E. W., *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, 1989.

¹⁴ Pagal Gregory D. et al., eds., *The Dictionary of Human Geography*, 5th ed., Wiley-Blackwell, 2009 [Kindle edition].

ti, kad erdvė yra socialinė, ji nėra tiesiog abstrakti kategorija, kurioje mums visiems reikia rasti vietą.

Henri Lefebvre'as su savo idėja apie „erdvės gamybą“ (angl. *production of space*) ir knyga tokiu pačiu pavadinimu *La production de l'espace* (1974) itin daug prisidėjo prie šio mąstymo pokyčio: jis įrodinėjo, jog socialinė erdvė, taip pat ir jos teritorinės konfigūracijos, pavyzdžiui, valstybė, miestas, namai (siejant juos su privatumu), yra socialinis produktas. Ir dėl to pagaminta erdvė yra idėjų ir veikimo įrankis, taip pat kontrolės, taigi dominavimo bei galios įrankis¹⁵. „Galima kalbėti apie erdvės politiką, nes erdvė yra politinė“, – teigė Lefebvre'as. Kitaip tariant, nėra savaime suprantama, kaip bus su tvarkyti socialiniai santykiai erdvėje – erdviniai santykiai turi kovos dėl sampratų istoriją, savo gamybos procesą, kuriuos Lefebvre'as savo darbe ir siekė atskleisti.

Lefebvre'o suformuluota trejopa erdvės konceptualizacija kalba apie: a) institucines / politines praktikas (valdžios, valstybės sritis – *la concu*); b) gyvenamąją erdvę (kasdienybės erdvė, kurioje individas ar jų grupės adaptuoja erdvę sau ir savo gyvenamam pasauliui, iš abstrakčios paverčia konkrečia, fizine – *la percu*) ir c) kūrybinę erdvę / praktikas (kuriama erdvė). Pastarosios, pasak Lefebvre'o, yra būtent ta dimensija, kurioje įmanomi erdvės perkonceptualizavimai ir gimsta pasipriešinimo mechanizmai (*la vecu*). Pagal šią trinarę logiką Lefebvre'as konstruoja kitą sąvokų triadą, susidedančią iš erdvės praktikų, erdvės reprezentacijų ir reprezentacinių erdvių (atitinkamai angl. *representations of space* ir *spaces of representations*)¹⁶. Erdvės praktikos susideda iš fizinių praktikų, kuriančių erdvę (pavyzdžiui, sienų ženklai, pasienio patikros punktai, miesto vartai). Erdvės reprezentacija – tai konceptualizuota, žinojimo erdvė, mokslininkų, planuotojų, kartografų, urbanistų, technokratų ir socialinių inžinie-

¹⁵ Lefebvre H., *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith, Cambridge, MA: Blackwell, 1999, p. 26. Lefebvre'as nėra vienintelis ar pirmasis pradėjęs kalbėti apie erdvės konstruojamumą, tačiau jo idėjos padarė didelį poveikį tolesnėms diskusijoms.

¹⁶ Ibid., p. 33, 38–39.

rių erdvė. Čia erdvė – tai mentalinis, įsivaizduojamas konstruktas. Reprezentacinės erdvės pažymi erdvę kaip tiesiogiai gyvenamą susijusiais vaizdais, simboliais, taigi gyventojų naudojamą erdvę¹⁷. Šia skirtimi, pavyzdžiui, galima užčiuopti skirtumą tarp to, kaip teritoriją įsivaizduoja ir reprezentuoja tarptautinės politikos praktikai, geopolitikai, valstybės veikėjai, urbanistai ir, kita vertus, migrantai, pabėgėliai, okupuojantys kariai – žmonės, susipažįstantys su erdvės produkavimu veikdami, kažką darydami joje.

Erdvės triada suteikia įrankių analizuoti visų pirma *status quo* situacijas ir leidžia kalbėti apie / analizuoti erdvės (su)valdymo formas bei mechanizmus. Taigi galybė socialinių politinių procesų ir reiškinių dalyvauja erdvės gamyboje, kuri savo ruožtu formuoja socialinio veikimo ir socialinių santykių sąlygas joje. Šis pliuralistinis ir dinamiškas erdvės traktavimas neturi sutrukdyti pastebėti galios veikimą, kuris reiškia, kad tam tikros erdvės konfigūracijos yra stabilizuojamos ir natūralizuojamos. Erdvės stabilizavimas ir suvaldymas yra neišvengiamai antagonistinis ir pilnas įtampų. Toks erdvės teorizavimas skatina galvoti apie įtampas ir sutapimus tarp politinių institucijų bei politinių ir kasdienių praktikų, pabrėžia, jog būtina skirti ir kreipti dėmesį į struktūrinančias valdžios praktikas ir individualias ar kolektyvines adaptavimosi prie siūlomų reikšmių strategijas.

Šiuolaikiniame moderniame pasaulyje dominuoja politinis erdvės sutvarkymo būdas, erdvę priderinantis prie teritorialumo, o šis savo ruožtu yra neatsiejamas nuo valstybės – teritorinio politinių ir socialinių santykių organizavimo būdo. Pasaulio politikoje dabar nėra valstybės be teritorijos ir (beveik) nėra teritorijos be valstybės. Lefebvre'as dar pridėtų, kad „teritorija yra politinė erdvės forma, kurią kuria moderni valstybė ir kuri neatsiejama nuo tos valstybės“¹⁸. Kitaip tariant, valstybės erdvė yra teritorija.

¹⁷ Ibid., p. 39.

¹⁸ Brenner N., Elden S., „Henri Lefebvre on State, Space and Territory“, *International Political Sociology* 3, 2009, p. 362.

Tad mąstyti apie tai, kaip formuojasi politiniai socialiniai santykiai (o kartu ir dariniai, kuriuose šie santykiai plėtojami), reiškia pripažinti, kad jie formuojasi socialinėje erdvėje. Ši nėra neutrali, absoliuti kategorija, kurioje kažkas vyksta. Ji kuriama, ir šio proceso rezultatas susijęs su politine realybe ir veikia ją. Šis trumpas posūkis į diskusijas apie socialinę erdvę kaip tam tikrą socialinį santykį skatina galvoti apie tai, ką reiškia naujam besirandančiam dariniui formuoti savo erdvės reikšmės, maža to – kuria prasme reikia iš erdvės analizės pozicijų mąstyti apie separatistinius darinius ir klausti, kokią vietą ir kaip jie siekia užimti tam tikroje stabilioje erdvinių politinių reikšmių struktūroje, kurioje yra neįmanomi kitokie kolektyvinio politinio subjekto egzistavimo būdai. Tad diskusijos apie stabilią politinę erdvinę struktūrą veda prie šiuolaikinio teritorialumo ir teritorijos analizės.

2. Teritorija

Šioje straipsnio dalyje analizuojama šiuolaikinio teritorialumo samprata, poveikis politinei organizacijai ir tarptautinei politikai, jo palaikymo / išlaikymo (taip pat kovos su juo) mechanizmai, siekiant atskleisti conceptualų, materialų ir diskursinį iššūkį teritoriniams separatistiniams dariniams.

Teritorija yra apribotas žemės plotas, „tai apribota socialinė erdvė, turinti tam tikrą prasmę materialiaame pasaulyje“¹⁹. *Socialinės geografijos enciklopedijoje* (angl. *Encyclopedia of Human Geography*), aptariant teritorijos sąvoką, pabrėžiama galia ir kontrolė – tai „tam tikra erdvės dalis, kurią naudoja, organizuoja ir valdo socialinė grupė, individas arba institucija tam, kad kontroliuotų priėjimą prie žmonių ir vietų“²⁰. Esminiai teritorijos elementai yra tiesmuki: apribota erdvė, turinti tam tikrą reikšmę, toje erdvėje vyksta tam tikras veiksmas / veikla. Bet teritorija yra ir politinis reiškiny, ir šia prasme ji yra daugiau nei jos elementai – kaip pabrėžta pirmajame straipsnio

¹⁹ Delaney, p. 14.

²⁰ Gregory et al.

skyriuje, tai specifinis erdvės kontroliavimo būdas, kurį vykdo politinė organizacija / darinys, kuris savo ruožtu siekia kontroliuoti socialinę (ir politinę) tvarką. Tad teritorialumas yra „strateginis teritorijos naudojimas siekiant tam tikrų organizacinių tikslų“²¹.

Nors teritorija lyg tėra žemės plotas, jos materialumas yra apipintas reikšmėmis ir neatsiejamas nuo politinių (ir) diskursinių praktikų. Diskursai ne tiesiog komunikuoja reikšmes ar yra retoriniai dariniai, tai „tam tikri struktūrinti mąstymo, kalbėjimo, rašymo ir veikimo būdai, kurie sukuria esencialistines, universalizuojančias pasekmes, specifinę erdvinę ontologiją“²². Teritorija „turi“ kažką ir kartu „teigia“, „kalba“ ir „daro“. Toliau pabandysiu paaiškinti, kas tas „kažkas“ yra.

Viena iš dominuojančių reikšmių, susijusių su šiuolaikiniu teritorialumu, yra tvarka. Teritorija ir konstruoja tam tikrą socialinę tvarką, ir ją išreiškia, reprezentuoja. Socialinės tvarkos neįmanoma suprasti nedarant nuorodos (kad ir netiesioginės) į tai, kaip ši tvarka yra teritoriškai sutvarkyta / išreikšta. Teritorijos sutvarkomumo ir tvarkingumo reikšmė yra dažnai susijusi ir siejama su taika, saugumu, aiškumu, efektyvumu. Teritorija leidžia užsiverti ir daryti savo kiauteką nori (beveik viską), jei tik ji susiejama su šiomis reikšmėmis. Pavyzdžiui, taikos ir saugumo siekiu galima pagrįsti patekimo į teritoriją ar išėjimo iš jos ribojimus, arba efektyvumo siekimą steigiant teritorinius paribius ir panašiai. Dėl to kartu galima teigti, kad socialinė realybė gali būti teritorializuojama taip, kad didėtų neefektyvumas, atsirastų nepasitenkinimas, formuotųsi priklausomybė bei paklusnumas. Teritorija gali atimti galias (angl. *disempower*), skaldyti ir valdyti, apriboti, imobilizuoti, išstumti, fragmentuoti ir izoliuoti²³. Galios asimetrija ir konfliktas irgi užfiksuoti teritorijoje.

²¹ Ibid.

²² Walker R. B. J., *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. ix.

²³ Delaney, p. 14.

Šitoks dviprasmiš (net prieštaringas) teritorijos interpretavimas neturėtų trikdyti: bet kuris reikšmės fiksavimas implikuoja jos išstūmimą – ir visa tai realizuojasi socialiniuose santykiuose. Dėl to teritorinių procesų analizė leidžia suvokti įvairius socialinių santykių ypatumus, jų subjektų veikimą. Pavyzdžiui, leidžia pamatyti institucijų (mokyklos, kalėjimo, ligoninės), organizacijų (kariuomenės, bažnyčios, korporacijos), veiklų (vaikų žaidimų, narkotikų vartojimo, pinigų plovimo) arba tapatybių teritorialumą²⁴. Teritorialumo sąvoka kaip tik ir žymi teritorijos naudojimą tam tikrame kontekste tam tikru tikslu.

Šiuolaikinės teritorijos ypatybė – jos ontologinis neproblemiškumas ir savaime suprantamumas, kurį pastebi ir analizuoja daugelis tyrėjų. Jie įrodinėja šiuolaikinio teritorialumo ir teritorijos sampratų istoriškumą ir pabrėžia jų modernią prigimtį²⁵. Moderni teritorijos samprata yra susijusi su modernios valstybės erdve ir jos reiškiamą teise turėti absoliučią kontrolę toje erdvėje apibrėžtų sienų ir gyven-tojų atžvilgiu. Šią poziciją apibūdina Foucault teiginys, kad „teritorija yra neabejotinai ir geografinė sąvoka, tačiau visų pirma tai yra juridinė politinė sąvoka; plotas, kurį kontroliuoja tam tikra galia“²⁶.

Modernus teritorialumas siūlo aiškią viziją: planetą kaip vientisą darinį, kuriame egzistuoja ekskliuzyvios, (daugiau ar mažiau) suverenios valstybės, sudarančios tai, kas vadinama tarptautine sistema. Ši valstybių sistema yra save palaikanti ir savitiksle – kiekvienos valstybės subjektiškumas kyla iš abipusio vienas kito kaip teritorinių subjektų pripažinimo. Valstybės teritorialumas yra esminė jos cha-

²⁴ Ibid.

²⁵ Agnew J., „The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory“, *Review of International Political Economy* 1 (1), 1994, p. 53–80; Ashley R., „Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique“, *Millennium – Journal of International Studies* 17 (2), 1988, p. 227–262; Elden S., *The Birth of Territory*, Chicago: University of Chicago Press, 2013; O’Tuathail G., „Postmodern Geopolitics? The Modern Geopolitical Imagination and beyond“, *Rethinking Geopolitics*, Routledge, 1998, p. 16–38; Gregory D., *Geographical Imaginations*, Wiley-Blackwell, 1994; Walker, op. cit.

²⁶ Foucault, „Questions of Geography“, Elden S., Crampton, J. W. (eds.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, Routledge, 2007, p. 176.

rakteristika (galima teigti, kad ir suvereniteto sąvoka yra teritorinė), tad jos tapatumas neišvengiamai yra teritorinis, susijęs su ribų nuo kitų brėžimu ir per tai savo vietos pasaulyje nusakymu²⁷.

Teritorinė valstybė yra istorinis darinys, atsirandantis ir besiformuojantis XVI–XVII a. Europoje, ir iki XX a. vidurio išsiplėtęs visame pasaulyje tiek, kad dabar mąstymas apie politinę galią (dažniausiai) neatsiejamas nuo teritorialumo. Toks jos baigtumas ir aiškumas leidžia apie ją nemąstyti ir nematyti galios ir prasmės, ideologijos ir legitimumo klausimų, taip pat bet kokioje stabilumo siekiančioje sistemoje pasitaikančių pertrūkių. Stuartas Eldenas taip atskleidė uždarą ryšį tarp šiuolaikinių politikos, erdvės ir valstybės sąvokų: „Būti teritorijoje reiškia paklusti suverenitetui; tu paklusti suverenitetui būdamas teritorijoje, o ne už jos; teritorija yra erdvė, kurioje yra taikomas suverenitetas: tai suvereniteto erdviškumas (angl. *spatial extent*). Suverenitetas tad yra taikomas teritorijai: ir teritorija yra tai, kur paklustama suverenitetui.“²⁸

Pagrindinė modernaus su valstybe siejamo teritorialumo dominavimo pasekmė ir yra savaime suprantamumas, itin svarbus valstybingumo siekiančių teritorinių darinių analizės kontekste. Johnas Agnewas kalba apie teritorinius spąstus (angl. *territorial trap*), kuriuose yra visa šiuolaikinė tarptautinė politika²⁹. Kalevis J. Holstis tokį pat reiškinį vadina teritorine sutartimi (angl. *territorial compact*) ir kalba apie teritorinio pasaulio pasidalijimo „užšaldymą“³⁰ – nekintamumas suvokiamas kaip esminė teritorialumo savybė (vertybė arba trukdis, tai priklauso nuo žiūros taško)³¹.

²⁷ Jakniūnaitė D., „Baltijos valstybės ir Rusija: liminali dvišalių santykių būseną“, *Politologija* 71, 2013, p. 26.

²⁸ Elden, p. 322.

²⁹ Agnew, „The Territorial Trap“.

³⁰ Holsti K., *Taming the Sovereigns: Institutional Change in International Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

³¹ „Užšaldymo“ minėjimas kalbant apie šiuolaikinį teritorialumą paradoksaliai susisieja su įvade aptarta „įšaldyto“ konflikto samprata: šia fizikine metafora / analogija pabrėžiamas reiškinių stabilumas kartu su implikacija dėl jų galimo „atitirpimo“. Na ir, žinoma, skatina galvoti, kaip vienas „užšaldytas“ konfliktas galėtų pasinaudoti kito „užšaldymu“, ypač kai turime dominuojančiojo ir silpniesiojo asimetrinį santykį.

Teritorinių spąstų metafora siekia išryškinti politinės galios koncentraciją suvereniuose teritoriniuose vienetuose, taip pat visų (ypač ekspertų bei valstybės veikėjų) automatizmą, kai kalbama apie politines teritorijas tarptautiniuose santykiuose. Pasak Agnewo, teritoriniai spąstai remiasi trimis prielaidomis³². Pirmoji prielaida teigia, kad egzistuoja išskirtinė – suvereni – teisė į tam tikrą teritoriją, kurią įkūnija valstybės. Valstybės suverenitetas savo teritorinei erdvei yra absoliutus, o visas pasaulis yra padalytas į teritorines valstybes. Dėl šio išskirtinumo viena saugumo samprata tampa pagrindinė: svarbiausias yra valstybės gebėjimas išlikti ir absoliučiai kontroliuoti savo teritoriją.

Antroji prielaida teigia, kad yra dvi atskiros, atsietos politinės erdvės – vidus ir išorė (ir kitos susijusios dichotomijos: vidaus ir užsienio politika, nacionalinė ir tarptautinė erdvė, savas ir svetimas). Šiose dviejose erdvėse žaidžiama pagal dvi skirtingas taisyklių sistemas. Šita prielaida, anot Agnewo, ignoruoja teritorijos vertikalumą ir pabrėžia horizontalumą, o tai reiškia, kad kreipia dėmesį į jėgas ir procesus, kuriuos lengviau traktuoti kaip plokštumą, teritorinės galios horizontalumą. Trečia prielaida teigia, kad valstybės sienos sutampa su visuomenės sienomis, valstybė egzistuoja tam, kad joje būtų apgyvendinta ir apsaugota tam tikra visuomenė. Kitaip tariant, valstybė yra „konteineris“, kuriame egzistuoja visuomenė. Iš to išeina, jog valstybė turi būti sukurta, kad visuomenė (dažniausiai nacionalinė) galėtų egzistuoti.

Tokia situacija yra spąstai, nes visas pasaulis yra teritoriškai padalytas į suverenius darinius, kurie turi gyventi remdamiesi išvardytomis prielaidomis. Teritoriškai padalytas pasaulis tampa aistoriškas, stabilizuotas ir priimamas kaip duotybė³³. Stabilizuotas valstybės teritorialumas ir erdvę paverčia absoliučia bei nekintančia kategorija.

³² Agnew, p. 59.

³³ Žr. plačiau taip pat ir O'Tuathail G., *Critical Geopolitics*, Routledge, 1998.

Taigi jei tiriant, stebint, komentuojant daroma (-os) ši (-ios) prielaida (-os), yra patenkama į spąstus, kurie trukdo vertinti, suvokti, kas vyksta. Pavyzdžiui, teritoriniai spąstai į karą skatina žiūrėti kaip į X ir Y valstybių susidūrimus, abu darinius laikant aiškiomis vientisomis kategorijomis. Kai teritorialumas ir valstybingumas yra mąstymo atspirties taškas, neprobleminami (arba rečiau probleminami) tokie reiškiniai kaip globalus militarizmas, ekonominės naftos kontrolės pasekmės, religinis fundamentalizmas ir panašiai³⁴. Tai nereiškia, kad šie reiškiniai visiškai nepastebimi ar kad nesuvokiamas valstybės kaip konteinerio metaforos problemiškas apskritai. Agnewas pabrėžia, kad toks mąstymas yra „defoltinis“, nuo jo atsispiriama ir geopolitiniu strateginiu lygmeniu dažnai iš jo neišeinama. Agnewas ir kiti autoriai, kritikuodami esamos politinės teritorinės santvarkos veikimą, kartu atskleidžia mechanizmus ir principus, pagal kuriuos įmanomas ir palaikomas sistemos veikimas³⁵. Politinės galios teritorinis sutvarkymas yra istoriškai atsitiktinis (Foucault vartojama prasme), tad yra prasminga klausti, kaip šis atsitiktinumas įsitvirtina, ir dar svarbiau – remiantis kokiomis praktikomis tampa prasmingas ir išsilaiko.

„Spąstai“ – negatyvi sąvoka, kurią Agnewas pasirenka siekdamas kritikuoti, skatinti atsisakyti tokio įprasto mąstymo apie teritoriją. Jis užima normatyvinę poziciją, teigdamas, kad „socialinis, ekonominis ir politinis gyvenimas negali būti ontologiškai išlaikytas valstybės teritorinėse ribose“³⁶. Žmonių judėjimas, didėjantis kapitalo mobilumas, ekologinė tarpusavio priklausomybė ir informacinė ekonomika meta iššūkį konvenciniam tarptautinių santykių suvokimui. Pasak Agnewo, „spąstus spendžiančią“ teritorialumo sampratą reikia dekonstruoti, parodyti mąstymo automatiškumą, taip pat tampa

³⁴ Agnew, „The Territorial Trap“.

³⁵ O'Tuathail G., „Postmodern Geopolitics?“, Ashley; Walker; taip pat Blomley N., „The Spaces of Critical Geography“, *Progress in Human Geography* 32 (2), 2008, p. 285–293.

³⁶ Agnew, p. 77.

prasminga paaiškinti ir prievartinės, represinės valstybės priemonės išsilaikyti nepažeidžiant daromų prielaidų.

Galvojant apie separatistinių teritorialumų strategijas, kritinius vertinimus ir teritorialumo sampratos ir veikimo analizes, verta jas apversti ir traktuoti kaip rekomendacijas, diagnostinius įrankius, kurie nurodo, ko norėti ir kaip to norėti. Kitaip tariant, *de facto* valstybiniai dariniai labiausiai nori būti pagauti, nori patekti į šiuos teritorinius spąstus, sukurdami ir įtvirtindami visas įmanomas prielaidas (arba turėtų norėti) – nustatyti aiškus skirtis tarp vidaus ir išorės ir įtikinti, kad būtent jų darinys yra tinkamas tam tikram kolektyvui tapti kontaineriu. „Spąstų“ pranašumas – dabar egzistuojanti sistema nusako aiškius ir suprantamus būdus, ko reikia siekti tampant pripažintu sistemos dalyviu, tačiau kartu ir daro užuominą apie sunkumus siekiant tokios statuso.

Esminė problema yra būtent tarptautinis pripažinimas, kuris yra keblus dėl priežasčių, pateiktų pirmiau. Tai reiškia, kad, egzistuojant sunkumui (netgi neįmanomumui) būti pripažintam suverenia valstybe ir siekiant neatsisakyti savo tikslo, tenka nuosekliai, kantriai ir atkakliai daryti visa kita, pavyzdžiui, įrengti sienas, įvesti sienų reguliavimo mechanizmus, turėti pasus ir panašiai. Taigi vaidinti, imituoti politinį teritorialumą savo erdvėje, ne tik užsiimti diskursiniais valstybingumo žaidimais, bet ir žaisti teritorialumo praktikomis, kurių geriausi pavyzdžiai atsiskleidžia analizuojant sienų politiką. Teritorijos formuoja ir yra formuojamos to, ką jos turi, laiko, saugo (angl. *contain*), kas į jas patenka ir kam neleidžiama patekti. Ir „konteineris“, ir jo „turinys“ yra abipusiškai formuojantys vienas kitą. Tad teritorialumo svarba nulemia ir sienų reikšmę – kaip prisidedančių organizuojant teritorinį politinį ir socialinį gyvenimą. Sienos gali atrodyti daugiau nei aiškos, stabilios suverenių valstybių ribos. Jei atsisakoma prielaidos, kad teritorijos – tai užantspauduoti konteineriai, kokia sienų analizė yra įmanoma? Ir ką reiškia analizuoti sienų nustatymo (angl. *bordering*, sienų kūrimo) praktikas?

3. *Sienos*

Modernus teritorialumas neatsiejamas nuo mąstymo apie sienas ir jų veikimą, jos yra įkūnytos šiuolaikinėse, suvereniose valstybėse³⁷. Politinėje praktikoje abi šios kategorijos (teritorija ir sienos) veikia viena kitą. Sienos suteikia teritorijai apibrėžtumo ir aiškumo, jos atskiria tvarką, pažinimą ir aiškumą nuo nežinomybės. Sienų nustatymas tam tikra forma yra neišvengiamas, kad veikėjai būtų veikėjai, kad galėtų daryti sprendimus, turėtų savo tapatybę. Analitiškai yra prasmės apie jas kalbėti atsietai nuo teritorialumo, nes per sienas ir ypač jų tiesimą / žymėjimą / kūrimą geriausiai (ir visų pirma) atskleidžia teritorijos veikimas ir konstitutyvus jos pobūdį.

Sienų studijose (angl. *border studies*) sienos kaip analizės objektas yra suvokiamos itin plačiai (pradedant valstybių, miestų, regionų, grupių sienomis ir baigiant mentalinėmis, įsivaizduojamomis sienomis), o keliami klausimai įvairūs: rūpi jų conceptualizacijos, santykis su tapatybėmis, jų nykimas, kitimas; socialinis, ekonominis, politinis vaidmuo; jų ryšys su kitomis socialinėmis kategorijomis, kaip antai lytis, rasė ar klasė³⁸. Vieni laikosi nuomonės, kad „siena ir sienų kūrimas (*bordering*, arba nustatymas) neatsiejami nuo bet kokio lingvistinės ar socialinės tvarkos supratimo. Žmogaus suvokimas priklauso nuo kalbos, kuri įprasminų pasaulį, o kalba priklauso nuo sienų, kurios reikalingos sąvokoms, būtinoms suvokimui ir bendravimui, kurti“³⁹. Šiame straipsnyje dėmesys, žinoma, kreipiamas į vieno tipo sienas – valstybės ir jos teritorijos.

³⁷ Anderson J., O'Dowd L., „Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance“, *Regional Studies* 33 (7), 1999, p. 598.

³⁸ Wastl-Walter D., ed., *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Routledge, 2011; Wilson T., Donnan H., eds., *A Companion to Border Studies*, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012.

³⁹ Lapid Y., „Identities, Borders, Orders: Nudging International Relations Theory in a New Direction“, Albert M., Jacobson D., Lapid Y. (eds.), *Identities, Borders, Orders: Rethinking International Relations Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, p. 13.

Tokios sienų studijos, kaip ir kiti du analitiniai kritiniai projektai, skirti erdvei ir teritorijai, užima antiesencialistinę poziciją ir atsiskaido idėjos, kad sienos yra aiški linija, skirianti homogeniškas teritorijas, – ir siekia suvokti sienų vaidmenį / funkcijas bei būdus, kuriais jos kuriamos. Šioje straipsnio dalyje aptariami keturi sienų analizės elementai, atskleidžiantys sienų, teritorijų ir erdvės santykį bei sienų praktikas, kuriomis įtvirtinamas suverenų teritorialumas. Tai – a) jungianti / skirianti ir b) produktyvioji sienų funkcijos, c) sienų praktikų ir technologijų kaip konstitutyvios sienų dėmens analizės svarba ir d) „kasdienybės“ ir sienų santykis.

Analizuojant sienų vaidmenį, tradiciškai kalbama apie jų dvejoją pobūdį: jos kartu ir skiria, ir jungia. Viena vertus, siena visada atsiriboja, užsidaro, kažką gina. Ji teikia prieglobstį tam, kas už jos, savam. Vladimiras Toporovas teigia, kad tai endocentrinis žiūrėjimas – iš saugaus centro⁴⁰. Noelis Parkeris ir Rebecca Adler-Nissen, remdamiesi Niklasu Luhmannu, tvirtina, kad taip suprantama siena „sumažina sąlyčio taškus su aplinka ir sukuria vidines sąlygas tai pačiai sąveikai su aplinka“⁴¹. Kita vertus, kaip irgi teigia dažnas, reflektuojantis sienas, kartu jos yra ir tai, per ką įmanoma jungtis, komunikacija ir santykiai⁴², tai yra tai, kas veda į išorę, pas svetimą, atveria kelią „savam“ ir „svetimam“, suveda juos⁴³. Kitaip tariant, už sienų neišvengiamai susiduriama su neaiškumu, neapibrėžtumu, su tuo, kas nepažįstama. Taip suvokiamos sienos kuria stabilumą arba bent jau stabilumo ar tvarkos jausmą, suteikia konkretumo ir leidžia drąsiau susidurti su kitais. Šie du sienų vaidmenys yra tarsi

⁴⁰ Топоров В., «Функция границы и образ «соседа» в становлении этнического сознания (русско-балтийская перспектива)», Евзлин М., Михайлов Н. (сост.), *О мифологическом пространстве: Избранные статьи*, Pisa: Instituto di Lingua e Letteratura russa, 1994, с. 281–298.

⁴¹ Parker N., Adler-Nissen R., „Picking and Choosing the ‘Sovereign’ Border: A Theory of Changing State Bordering Practices“, *Geopolitics* 17 (4), 2012, p. 777.

⁴² Конт Ф., «Граница: смысл и восприятие», *К политической антропологии советской системы: внешнеполитические аспекты*, Москва: Языки славянской культуры, 2003, с. 137.

⁴³ Топоров.

durų dviejų funkcijų interpretacija: durys gali būti skirtos užsidaryti arba jos skirtos kažkur išeiti.

Diskutuoju apie jungiančią / skiriančią sienos funkciją, ypač dažnai ir neišvengiamai kalbama ir apie Kito, esančio už linijos, kategoriją. Kitas visada kelia klausimą apie savo skirtingumą / panašumą ir apskritai apie tapatybių stabilumą ir / ar konstruojamumą. Ypač dažnai valstybės užsienio politikos kontekste Kitas yra svetimas, keliantis pavojų ar didinantis riziką, tad ir sienos peržengimas dažnai siejamas su Kito įsiveržimu, todėl su rizikos elementu⁴⁴. Dabartinės valstybės sienos tampa vis įvairesnės, įvairiausi žmonių judėjimai kelia klausimą apie kolektyvinio tapatumo išskirtinumą. Šį klausimą dažniausiai ir turi išspręsti valstybės sienų praktikos. Šios yra „stiprus ir galingas ideologinis užtaisas“⁴⁵, identifikuojantis žmones – nusprendžiama, kas per jas įleidžiamas, o kam atsakoma. Kitaip tariant, suvokiama, kad sienos irgi negali būti atsiejamos nuo to, ką jos daro, šiuo atveju – ką jos daro su į jas „įsitraukiančiais, bendraujančiais“ žmonėmis.

Šią arba / arba distinkciją, kurią atskleidžia ir Aš (Mes) – Kitas santykio analizės, siekia suardyti pasienio zonų (angl. *borderlands*) tyrimai, kuriems pagrindus padėjo Robertas Alvarezas savo garsiaame straipsnyje apie JAV ir Meksikos sieną. Jis teigė, kad sienos yra vietos (angl. *sites*), kur susitinka kultūriniai skirtumai ir kur politinės tiesos ir teiginiai apie kiekvienos šalies kultūrinį homogeniškumą yra neišvengiamai kvestionuojami. Tyrinėjant pasienio zonas „reikia analizuoti paradoksą, konfliktą, prieštaraivimą ir kontrastus“⁴⁶. Tokios pasienio sąvokos vartojimas skatina nelaikyti tapatybių ir kultūrų, kurias skiria sienos, fiksuotomis, ribotomis ar autoreferenti-

⁴⁴ Apie tai itin plačiai rašė Campbell D., *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.

⁴⁵ Green S., „Borders and the Relocation of Europe“, *Annual Review of Anthropology* 42 (1), 2013, p. 349.

⁴⁶ Alvarez R., „The Mexican–US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands“, *Annual Review of Anthropology* 24, 1995, p. 462.

nėmis. Per sienų žemes judantys žmonės (dalis jų vadinami migran-tais) rodo, kaip sienos pačios sau meta iššūkį vien dėl to, kad jos yra vietos, kur įvairiomis prasmėmis susiduriama su skirtingumu, kuris lyg ir atrodo aiškus ir atskiras, tačiau itin dažnai skirtys susikloja, su-simaišo, hibridizuojasi. Tad, aišku, verta klausti, kaipgi tos stabilios sienos atsiranda, yra perdaromos ir kartais sunaikinamos.

Ši mintis priverčia atkreipti dėmesį į trečiąją sienų funkciją – jų produktyvumą, konstruojančią galią. Tai yra šiuo aspektu kreipiamas dėmesys ne į sienų santykį su kažkuo kitu (pavyzdžiui, migrantais ar bendrapiliečiais), bet į jas pačias, į tai, ką jos daro. Sienos nėra tik simbolinis ar materialus objektas (kliūtis ar jungtis), jos ne tik apibrėžia bendruomenių tapatumus ir sukuria bendravimo sąlygas, bet ir pačios kuria darinius, reiškinius⁴⁷. Pavyzdžiui, sienų kirtimo (ir legalaus, ir nelegalaus) praktika yra prasminga tik dėl to, kad jos yra. Parkeris ir Adler-Nissen kalba kategoriškai: jiems sienos yra pirminės, „jos padeda sukurti pasaulį, kurį mes suvokiame tam tikru būdu“⁴⁸. Sienų režimų pokyčiai reiškia ir erdvės perklasifikavimą. Erdvės, kurią jos pačios ir atskiria. Ir taip sienos perkvalifikuojamos į žinojimo praktikas, kurios, kaip tvirtino Foucault, yra neatsiejamos nuo galios veikimo⁴⁹.

Tad šiame kontekste kyla lausimas, kaip politinės sienos pri-sideda prie erdvių, kurias jos skiria, kategorizavimo ir tapsmo, tai yra, kokie yra sienų režimai ir kaip jie keičiasi? Valstybės negali gy-venti be sienų. Taigi reikia analizuoti būdus, kuriais valstybės kuria („įrašo“) savo sienas. Būtent šis teorinis klausimas yra svarbiausias straipsnio problematikos kontekste: kaip vyksta konkrečios sienų ir jų nustatymo praktikos, kokios jos, koks jų mechanizmas / veikimas ir kaip galima kalbėti, įvertinti, nusakyti jų pasekmes valstybingumo, teritorialumo procesams. Klausimai apie sienų produktyvumą kreipia

⁴⁷ Plačiau žr. Green, p. 350–351.

⁴⁸ Parker, Adler-Nissen, p. 777.

⁴⁹ Foucault M., *Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

tyrimus ir kita linkme – verčia klausti apie sienų produktyviosios galios veikimo mechanizmus – technologijas ir praktikas.

Analizuojant sienų technologijas ir praktikas – kaip konkrečiai kuriami, palaikomi, keičiami, kontroliuojami sienų režimai – atskleidžiamas konstitutyvus sienų veikimas. Šis sienų veikimo būdas nėra savaime suprantamas – net jei jų laukas ar rinkinys yra baigtinis, valstybės renkasi, ką pabrėžti, o ko nedaryti. Šie būdai, kaip jau rašyta anksčiau, gali būti vadinami sienų nustatymu arba sienų kūrimu (angl. *bordering*). Valstybės sienų nustatymo praktikos – tai valstybės veikla, kuria formuojamos, palaikomos, keičiamos sienos⁵⁰. Šios praktikos apima daug ką: nuo pačių aiškiausių ir aktyviausių (pavyzdžiui, barjerai, apribojimai) iki mažiau akivaizdžių, pasyvesnių veiklų (pavyzdžiui, stebėjimo kameros). Sienų nustatymo veiklos – tai ne tik tos, kurios tiesiogiai skirtos nustatyti sienas, bet ir mažiau akivaizdžios veiklos, kurių šalutinės pasekmės konstruoja ir perkonstruoja sienas. To pavyzdys galėtų būti susitarimas dėl bendrų geležinkelio standartų tarp šalių, nes tai pakeičia tranzito veikimą tarp formalių valstybių sienų. Iš galimų analizuoti praktikų yra kariniai veiksmai, kuriais aiškiai nustatoma siena, fizinis sienos pastatymas, jos panaikinimas sąjungos sutartimi tarp gretimų valstybių, ženklų pastatymas ir jų matymas artėjant prie sienos (arba kitų gąsdinimo / įspėjimo priemonių naudojimas), judėjimo per sieną organizavimas tam tikru būdu (pavyzdžiui, atvirai ir slapta tikrinant transporto priemones ar žmones, kertančius sienas), koncentruoti kariuomenę prie sienos, organizuoti karines pratybas, statyti karinius įrengimus, nustatyti tranzito taisykles, atverti / uždaryti sieną ar sienos kontrolės postus⁵¹. Taip pat į analizuotinas praktikas patektų vizų režimai, pasų suteikimai ir kitoks biurokratinis bei teisinis reguliavimas, susijęs

⁵⁰ Parker, Adler-Nissen, p. 776.

⁵¹ Didžioji dalis pavyzdžių iš Parker, Adler-Nissen; viena iš pirmųjų išplėtojusių tokias idėjas yra Malkki L., „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees“, *Cultural Anthropology* 7, 1992, p. 24–44.

su buvimu teritorijoje ir sienomis, ar naujųjų stebėjimo technologijų diegimas (pavyzdžiui, pirštų atspaudų ėmimas oro uoste). Visa tai ir daug kitų veiksmų gali būti vadinama sienų nustatymo praktikomis. Tai praktikos, kurios kuria, išlaiko ir keičia sienas (sienų atsisakymo (angl. *debordering*) veiklos taip pat būtų to dalis).

Sienų nustatymo praktikos, žinoma, sutampa, koordinuojasi su teritorialumo praktikomis, o kartais ir sunkiai nuo jų atskiriamos. Pavyzdžiui, Eldenas visas teritorinio valdymo praktikas, taip pat sienų valdymo mechanizmus priskiria prie teritorijos technologijų – politinių, geografinių, teisinių, praktinių klausimų visumos⁵². Technologijos dažnai yra suprantamos siaurąja prasme, kaip susijusios su technine ir industrine pažanga. Sekdamas Martinu Heideggeriu, Eldenas var-toja plačią technologijos sampratą ir teigia, kad tai pasaulio suvokimo būdas, taip pat, galima pridėti, ir kontrolės būdas. Tai tokios valdymo technikos kaip teisinės sistemos ir pagrindimai, politiniai debatai, teorijos, sąvokos ir praktikos, kolonizavimai ir užkariavimai, kalbų žodynai, mitai ir istoriniai pasakojimai, taip pat technologijos siaurąja prasme: geometriniai, žemės matavimo įrankiai, statistikos metraščiai, žemėlapiai, žemėtvarkos įrankiai ir gyventojų kontrolės ir priežiūros priemonės⁵³. Taigi praktikos yra ne tik apibrėžimai, reprezentacijos, diskursai, teisiniai reguliavimai, bet ir matavimo bei kontrolės būdai.

Tačiau technologijų ir praktikų analizė praleidžia vieną dimensiją, svarbią norint suprasti kaitos ir stabilumo sąlygas bei leidžiančią įtraukti veikimą (angl. *agency*) ir subjektą, tai yra visų tų praktikų receptyvumo svarbą. Receptyvumą geriausiai leidžia atskleisti vadinamieji „kasdienių praktikų“ tyrimai, pabrėžiantys sienų ir teritorijų poveikį kasdienybei, įkūnytam žmogiškajam patyrimui. Ir čia grįžtame prie kompleksiško santykių tarp teritorinės valstybės, subjekto ir sienų, taip pat prie lefevriškosios erdvinių reprezentacijų analizės – gyvenamos ir gyventojų erdvės⁵⁴.

⁵² Elden, p. 13.

⁵³ Ibid., p. 322.

⁵⁴ Lefebvre, p. 39.

Kodėl svarbu analizuoti kasdienį patyrimą? Ne tik dėl to, kad mūsų teorinis suvokimas apie teritorialumo ir sienų veikimą taps išsamesnis. Anot Doty, „yra žmonių, niekada negirdėjusių apie valstybės valdymą, bet jų gyvenimą veikia ši nesuvokta veikla, šis procesas, ši praktika, šis troškimas, kuris yra valstybės veikėjų ir tarptautinių santykių disciplinos sąmonėje“⁵⁵. Į šį veikimą žmonės reaguoja, prie jo adaptuojasi ir jame gyvena. Kartais žmonių vaizduotė, įsitikinimai ar troškimai griauja valstybingumo kūrimo projektą, ardydami sienų vienareikšmiškumą, o kartais įvyksta jų kūrybiškas peržiūrėjimas. „Žmonėms sienos gali reikšti viską ir nieko. Gyvenimą ir mirtį.“⁵⁶ Kaip tik turint omenyje kūnus ir kūnišką subjektiškumą – kai yra troškulys ir karštis, vijimasis, pagavimas, pristatymas, sulaikymas – kaip tik čia, atrodo, galų gale ir pasinaikina teritorijos konvencijos, tačiau kartu matyti ir besitęsiantis valstybės praktikų, besiremiančių teritorialumo normomis, efektyvumas.

Separatistinio teritorialumo subjektai dėl savo siekio tapti legitima tarptautinės sistemos dalimi ir dėl siekio kontroliuoti tvarką savo teritorijoje neišvengiamai užsiima sienų nustatymo praktikomis. Iš šios sienų tyrimų analizės ir apibendrinimo galime matyti ir pagrindinius klausimus, kuriuos prasminga kelti ir analizuojant specifinius sienų nustatymo atvejus: kokiais būdais yra įtvirtinama skiriamoji sienų funkcija, kokiais būdais yra atsiveriama bendradarbiavimui su išore ir koks vaidmuo čia yra skiriamas sienoms, kaip siena sukuria valstybingumo efektus, kas lemia jų rezultatyvumą, koks teritorinių ir sienų praktikų derinys yra taikomas ir kaip tai susiję su bendru galios / valdžios pasiskirstymu darinyje. Pagaliau, ką apie sienų nustatymo procesų prasmingumą ir pobūdį leidžia pasakyti aplink / šalia sienų gyvenančių žmonių veikla, reakcijos ir išgyvenimo strategijos. Šiuos ir panašius klausimus galima kelti analizuojant įvairių teritorinių darinių ar sienų veiksmingumą, tačiau šiame kontekste yra svarbu

⁵⁵ Doty R. L., „Desert Tracts: Statecraft in Remote Places“, *Alternatives* 26, 2001, p. 526.

⁵⁶ Ibid., p. 527.

tai daryti atsižvelgiant į struktūrines sąlygas: idealizuotą ir fiksuotą politinio teritorialumo sampratą ir teritoriniu būdu suvaldytą erdvę.

Išvados

Straipsnyje atliekama „išaldytų“ teritorinių separatistinių darinių Rytų Europoje įmanomumo teorinė analizė teritorinės valstybių sistemos kontekste aptariant tris sąvokas – erdvės, teritorijos ir sienų. Erdvės analize siekta parodyti įvairaus buvimo įmanomumą, socialinį erdvės konstruojamumą ir šio proceso ypatybes. Analizuojant teritoriją ir teritorialumą, atvirkščiai, pabrėžtas kitokio (nevalstybinio) buvimo neįmanomumas tarptautinio subjektiškumo siekiantiems dariniams. Šis neįmanomumas įvardytas „spąstų“ metafora, kuri remiasi stipriomis ir stabiliomis prielaidomis, siejamomis su valstybe ir tarptautiniais santykiais. Sienų analizė buvo skirta visų pirma priemonėms ir mechanizmams, leidžiantiems (ar galintiems leisti) judėti taip geidžiamų „spąstų“ link (žvelgiant iš pagrindinio šios analizės subjekto – valstybingumo siekiančių teritorinių darinių – pozicijos).

Analizuojant sąvokas iš socialinio konstruktyvizmo pozicijos, laikomasi istorinio požiūrio į socialinių reiškinių formavimąsi; erdvės, teritorijos ir sienų sąvokos nelaikomos nei stabiliomis, nei viena-reikšmėmis. Atskleidžiama, kad šiuo metu yra nusistovėjęs specifinis erdvės kontroliavimo būdas, dalijantis ją į uždarus, išskirtinius politinius teritorinius darinius, kurių ribas brėžia konkrečios linijos – sienos. Šioje sistemoje neįmanoma (arba sunkiai įmanoma) įsivaizduoti alternatyvius neteritorinius politinės bendruomenės gyvavimo ir organizavimo būdus. Žinoma, tokia sistema nereiškia, kad joje nėra pertrūkių, lūžių, bandymų ją kvestionuoti, keisti – įvade minimų darinių egzistavimas irgi rodo tik sąlyginį sistemos stabilumą ir fiksuotumą. Svarbu yra ne tai, ar sistema atitinka idealą, o tai, kas yra laikoma norma, priimtinu egzistavimo ir socialinių santykių tvarkymo būdu.

Normalizavimo ir norminimo strategijos yra aktualiausios, siekiant suvokti ir analizuoti nepripažintų teritorinių darinių strategijas.

Aptarti teoriniai svarstymai ir tyrimai dažniausiai užsiima plačiai suprantama dekonstrukcija – siekia ne tik parodyti sampratų, reiškinių sukonstruotumą, bet ir atskleisti mechanizmus, kuriais tos konstrukcijos yra palaikomos, įtvirtinamos, o kartais ir griauamos. Tačiau šiame tekste į dekonstravimą ir mechanizmų kritiką žiūrėta iš marginalizuotų darinių, kurie siekia atsikratyti šios būsenos, perspektyvos, ir ieškota, pirma, kokios praktikos priartintų prie įsivaizduojamo normalumo, ir, antra, į kokius procesus, praktikas, reiškinius verta kreipti dėmesį, siekiant analizuoti empirinius atvejus.

Analizuojamos erdvės ir teritorialumo teorizavimas leidžia analizuoti konfliktus iš kitos perspektyvos – siūlo žiūrėti į konfliktą ne kaip į veikėjų sąveikų ir interesų ar net tapatybių susidūrimą, o kaip į specifinį elgimąsi tam tikroje erdvėje naudojantis teritorialumo samprata, kuri leidžia egzistuoti į teritorines valstybes padalytam pasauliui, bet kartu sukuria sąlygas, sistemos įtrūkius rasti dariniams, kuriems vietos šiame idealiame sumodeliuotame pasaulyje neturėtų būti, bet kurie atsiranda ir siekia atitikti tam tikrus modelius, įgyvendinti sėkmingas teritorialumo ir sienų nustatymo praktikas, net jei jos represyvos. Kokios praktikos / strategijos yra pasirenkamos, kaip užtikrinamas sėkmingas jų įgyvendinimas ir kokius efektus jos sukelia – visa tai suprasti jau yra konkrečių empirinių tyrimų užduotis.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Agnew J., „The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory“, *Review of International Political Economy* 1 (1), 1994, p. 53–80.

Alvarez R. Jr., „The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands“, *Annual Review of Anthropology* 24, 1995, p. 447–470.

Anderson J., O'Dowd L., „Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance“, *Regional Studies* 33 (7), 1999, p. 593–604.

Ashley R., „Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique“, *Millennium – Journal of International Studies* 17 (2), 1988, p. 227–262.

Asmus R., *A Little War That Shook the World: Georgia, Russia, and the Future of the West*, Macmillan, 2010.

Berenskötter F., „Three Approaches to Concept Analysis“, *Millennium: Journal of International Studies, Early View*, 2016, p. 1–26.

Blomley N., „The Spaces of Critical Geography“, *Progress in Human Geography* 32 (2), 2008, p. 285–293.

Brenner N., Elden S., „Henri Lefebvre on State, Space and Territory“, *International Political Sociology* 3, 2009, p. 353–377.

Campbell D., *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.

Ciobanu C., „Frozen and Forgotten Conflicts in the Post-Soviet States: Genesis, Political Economy and Prospects for Solution“, *Policy Analyses*, 2008, <<http://pd.cce.hu/archive/00004063/>>, 2016 05 29.

Delaney D., *Territory: A Short Introduction*, Blackwell, 2005.

Doty R. L., „Desert Tracts: Statecraft in Remote Places“, *Alternatives* 26, 2001, p. 523–543.

Elden S., *The Birth of Territory*, Chicago: University of Chicago Press, 2013.

Foucault M., *Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

Foucault M., „Questions of Geography“, Elden S., Crampton J. W. (eds.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, Routledge, 2007, p. 173–183.

Foucault M., *Society Must Be Defended*, New York: Picador, 2003.

Green S., „Borders and the Relocation of Europe“, *Annual Review of Anthropology* 42 (1), 2013, p. 345–361.

Gregory D., *Geographical Imaginations*, Wiley-Blackwell, 1994.

Gregory D., Pratt G., Watts M., Whatmore M., Johnson R., eds., *The Dictionary of Human Geography*, 5th ed., Wiley-Blackwell, 2009, Kindle edition.

Guzzini S., „The Ends of International Relations Theory: Stages of Reflexivity and Modes of Theorizing“, *European Journal of International Relations* 19 (3), 2013, p. 521–541.

Holsti K. J., *Taming the Sovereigns: Institutional Change in International Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Jackson P., „Ukraine Crisis: ‘Frozen Conflicts’ and the Kremlin“, *BBC News*, 10 September 2014, <<http://www.bbc.com/news/world-europe-29078541>>, 2016 08 19.

Jakniūnaitė D., „Baltijos valstybės ir Rusija: liminali dvišalių santykių būseną“, *Politologija* 71, 2013, p. 21–45.

Kapitonenko M., „Resolving Post-Soviet ‘Frozen Conflicts’: Is Regional Integration Helpful?“, *Caucasian Review of International Affairs* 3 (1), 2009, <http://cra-online.org/6_4.html>, 2016 08 07.

Lapid Y., „Identities, Borders, Orders: Nudging International Relations Theory in a New Direction“, Albert M., Jacobson D., Lapid Y. (eds.), *Identities, Borders, Orders: Rethinking International Relations Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, p. 1–20.

Lefebvre H., *The Production of Space*, Cambridge, MA: Blackwell, 1999.

Malkki L., „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees“, *Cultural Anthropology* 7, 1992, p. 24–44.

O'Tuathail G., *Critical Geopolitics*, Routledge, 1998.

O'Tuathail G., „Postmodern Geopolitics? The Modern Geopolitical Imagination and beyond“, *Rethinking Geopolitics*, Routledge, 1998, p. 16–38.

Parker N., Adler-Nissen R., „Picking and Choosing the ‘Sovereign’ Border: A Theory of Changing State Bordering Practices“, *Geopolitics* 17 (4), 2012, p. 773–796.

Soja E., *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, 1989.

Walker R. B. J., *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Wastl-Walter D., *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Routledge, 2011.

Wilson T., Donnan H., eds., *A Companion to Border Studies*, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012.

Wolff S., „A Resolvable Frozen Conflict? Designing a Settlement for Transnistria“, *Nationalities Papers* 39 (6), 2011, p. 863–870.

Zürcher C., *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York and London: New York University Press, 2007.

Конт Ф., «Граница: смысл и восприятие», *К политической антропологии советской системы: внешнеполитические аспекты*, Москва: Языки славянской культуры, 2003, с. 137–158.

Топоров В., «Функция границы и образ «соседа» в становлении этнического сознания (русско-балтийская перспектива)», Евзлин М., Михайлов Н. (сост.), *О мифопоэтическом пространстве: Избранные статьи*, Pisa: Instituto di Lingua e Letteratura russa, 1994, p. 281–298.

SUMMARY

ANALYSING BORDERS AND SPACES: INSIGHTS FOR THE ANALYSIS OF THE TERRITORIAL CONFLICTS IN EASTERN EUROPE

The “frozen” territorial conflicts in Eastern Europe, which exist in the territorially divided world of sovereign states, provide the empirical context for this article in order to develop theoretical arguments. The main problem raised is the (im)possibility of the existence of the unrecognised territorial entities. The article questions how the concepts of space, territory and borders and the relationship between the territoriality

and statehood in the current international relations practice and theory allow for understanding the situation in these entities. Thus, the goal is to evaluate the theoretical discussions on territoriality and borders regarding their applicability for the analysis of the “frozen” conflicts. Namely, to understand the subjectivity conditions of these entities and to comprehend how such analysis provides any new problematisations of the situation, how it gives framework to explain their strategies, behavior and the tendencies of normalisation. Three concepts (space, territory, and borders) are analysed in the article by raising three questions: a) how each of the concepts define (and constrain) the social reality and international politics; b) how such concepts are problematised; c) how such concepts help and can be used to understand the situation and possibilities of the marginal subject, which tries to overcome its own marginality, in contemporary international relations.

The analysis of space demonstrates the social construction and production of space and the possibilities to find the different ways of being in the world. On the other hand, the analysis of territoriality emphasises the impossibility of the other (non-state based) subjectivity in modern international relations. This impossibility is revealed with the “traps” metaphor: they are the assumptions about the statehood and international relations. The border analysis is devoted to the analysis of the mechanisms and technologies that allow (or can allow) to move closer towards this “trap” (as looking from the perspective of the unrecognised territorial entities).

The concepts are analysed from the constructivist position, treating the social facts as if they are historical. The current model of the space control divides it into closed, exclusionary, political units, defined by supposedly clear lines – borders. In this system, it is (almost) impossible to imagine any alternative ways to organise the life of the communities. This system does not imply absolute rigidity, it has breaks and inconsistencies, it is questioned and challenged. The existence of “frozen” territorial entities is also an example of some break in the system. However, the more important question is what gets treated as an ideal, as a norm, an acceptable way of organising relations.

Thus, the analysis of the normalisation strategies provides a way to understanding the stability of the system. By beginning with the conceptualisations of space and territory, we allow ourselves to change the perspective in the conflict analysis and treat them not as the clash of the interests and interactions, or even identities, but as a particular space control strategy formulated through the territoriality lense. This strategy not only makes the territorially-divided world understandable and reified, but also creates the conditions for the entities which ideally should not exist. Their existence, though, is based on more or less successfully applying the sometimes repressive territorial and bordering practices. Which strategies and practices are chosen, how successful they might be and what effects they create are the tasks of the specific empirical analyses.